

VYUŽITÍ KONCEPTŮ MÍST V ANTROPOLOGII A PŘÍBUZNÝCH VĚDÁCH*

Věra Okénková

Filosofická fakulta UK Praha

Application of the Concepts of Place in Anthropology and in Related Sciences

Abstract: In the last few decades of the 20th century, the social sciences and the humanities were influenced by an emergence of geographical terms – place and space. This change in the paradigm, known as the spatial turn, represents a very popular approach in contemporary history, sociology, philosophy and anthropology, as well. But does anthropological research sufficiently profit from the concepts of place and space? Focusing on place, this article shows that these concepts allow anthropology to analyse not only material, functional or symbolic meaning, but they also enable one to treat the overlaps to broader and more abstract research questions stemming from different subdisciplines. The aim of this article is not to give an exhaustive overview of all of the theories and publications pursuing the term space, but rather to provide a possible insight to this issue and to show how appropriate it can be for anthropological research.

Keywords: place; space; spatial turn; places of memory; anthropological places; places and non-places

Studium míst se v rámci sociální a kulturní antropologie stalo velmi důležitým nejpozději od doby, kdy se hlavní metodou výzkumu této vědní disciplíny stala práce v terénu. Každý vědec, který kdy dělal terénní výzkum, začínal většinou

* Článek vznikl na základě teoretické části autorčiny diplomové práce *Budova 18, rue Bonaparte: Místo paměti a jeho význam pro Čechy žijící v Paříži*. Univerzita Karlova, Praha 2014.

právě u zkoumání místa, u mapování terénu a rozmístění přírodních i člověkem vytvořených objektů. Není však zaměření se humanitních vědců na něco tak materiálního a neživotného absurdní?

Místo samozřejmě není jen pouhou matérií. Docela klidně může být naprosto nehmotné a existovat v podobě konstruktů v představách člověka. V každém případě je místo vždy člověkem osvojováno a tedy i ožíváno. Díky tomu je možné na základě organizace místa studovat sociální, politický, ekonomický nebo náboženský charakter skupiny. Prostorové rozložení zároveň vymezuje hranice domova, jež musí být chráněn před vnějšími i vnitřními hrozbami, a tak vypovídá také o identitě dané komunity (Augé 1992: 60). A právě proto je místo fenoménem, který se dotýká všech možných oblastí zájmu antropologie a etnologie. Vzpomeňme si například na Arnolda Van Gennepa, který svou práci o přechodových rituálech postavil na přechodech nejen symbolických. Místa přechodu pro něj představovaly patníky vymezující určitá území, práh dveří nebo jiná specifická místa, jež se stávala předmětem vydělení, nebo naopak začlenění do společnosti. Místa tím získávala mimo jiné také svůj magický charakter a stávala se ritualizovanými (Van Genep 1997). Také Claude Lévi-Strauss se zabýval místem, když díky studiu rozložení domů v jihoamerických vesnicích rozklíčoval příbuzenské členění místní společnosti do systému moiety, jež se stal jedním ze základních kamenů antropologie příbuzenství (Lévi-Strauss 2011).

S fenoménem míst se však v současné antropologii setkáváme především v souvislosti s přemísťováním, s přesuny nebo s „umísťováním se“ do nového prostředí, jimiž se zabývají migrační a integrační studia. Na jakých definicích a konceptech ale může být antropologické zkoumání míst založené? Odpověď na tuto otázku můžeme hledat právě v příbuzných disciplínách a inspirovat se teoriemi, které jsou v současné české antropologii poměrně známé, avšak přesto málo zastoupené, a mohou být pro její využití velmi podstatné.

Co je to místo?

Pojem *místo* je nezbytnou součástí naší každodenně používané slovní zásoby, a proto se definování jeho významu může zdát triviální. Ve skutečnosti dochází k časté záměně pojmů *místo*, *prostor*, *prostředí*, *krajina* nebo také *teritorium*, a to i přes snahy mnohých geografů, sociologů nebo filosofů vymezit přesnou terminologickou základnu pro studium těchto fenoménů. Přestože cílem článku není pouštět se do sémantických výkladů zmíněných pojmů,

je nezbytné poukázat alespoň na některé definice místa tak, jak se využívají ve společenských a humanitních vědách.

Z pohledu klasické geografie je místo pouhým kouskem prostoru (Brochot – Soudière 2010: 8), nebo jinak vyjádřeno, konkrétním označením nějakého prostoru (Norberg-Schulz 2010: 6). Místo ale samo o sobě na člověka také působí svou atmosférou, čímž se vzdaluje od své čistě materiální povahy. „Máme jím (místem) na mysli totalitu, kterou utvářejí konkrétní věci, jež mají hmotnou substanci, tvar, texturu, barvu. Tyto věci společně určují ‚charakter prostředí‘, jenž je podstatou místa“ (ibid.: 8). Právě díky tomuto charakteru, celkové atmosféře jakou vyzařuje, je možné podle Christiana Norberga-Schulze, norského historika a teoretika architektury zabývajícího se vztahem mezi identitou místa a člověka, rozšířit geografickou definici na něco více, než je pouhé materiální vymezení. Jak geografická, tak i Schulzova definice o charakteru místa nezpochybnitelně vyjadřují podstatu místa. Na to, aby je však bylo možné využít v antropologii nebo jiných společenských a humanitních vědách, musíme jít ještě trochu dál. Musíme brát především v potaz smysl, který místu dodává člověk, jak si místo osvojuje a co pro něj místo může znamenat.

Abychom se v této obzvláště široké síti významů s mnoha symbolickými konotacemi, jakými *místo* disponuje, vyznali, a abychom s ním dokázali pracovat také během empirických výzkumů, je důležité tento pojem strukturovat, a to i přesto, že se tím vystavujeme nebezpečí, že jeden z jeho aspektů může být opomenut nebo násilně kategorizován. Jako jedno z nejefektivnějších se jeví členění francouzského historika Pierra Nory na materiální, funkční a symbolickou stránku místa (Nora 2012: 14–15). Strukturováním a definováním míst se zabývá také Emmanuelle Savignaková ve své disertační práci vedené klasičkou francouzské sociální antropologie Marcem Augém. Ta ve své práci *Vrstvy a sedimenty imaginárnosti města: Dnešní Paříž* (2011) rozlišuje místa dle doby a účelu, za jakým na nich setrváváme. V jejím pojetí tedy můžeme místa členit na ta, která obýváme (*habité*), kterými jen procházíme (*traversé*), která navštěvujeme (*visité*), a nakonec na ta, která mytizujeme (*mythique*) (Savignac 2011: 8). Tyto kategorie však nikdy nedisponují naprosto neprostupnými hranicemi, a tak může třeba pražská pasáž Lucerna hrát pro někoho roli turistické zajímavosti, až dokonce mytického místa, zatímco pro jiné je pouhou každodenní zkratkou na cestě do práce. Nehledě na to, že i tito v pasáži občas zpomalí, aby nasáli její atmosféru, nebo snad jejího génia loci.

O širší, ale o to účelnější vymezení se ve svém textu *Urbánní krajina: senzuální přístupy* opírá česká antropoložka a archeoložka Karolína

Pauknerová (2012). Ta sice neoperuje konkrétně s pojmem *místo*, ale jí používaný termín *krajina*, chápaný jako „propojení materiálního prostředí, které člověka obklopuje, se světem představ, které o tomto materiálním prostředí lidé mají“, může být námi sledovaným pojmem snadno nahraditelný. Podle Pauknerové se krajina skládá ze dvou pólů, kde na jedné straně stojí krajina jako čistě materiální okolí a naproti tomu krajina jako myšlenková konstrukce, jež nemusí nutně mít materiální základ (ibid.: 53). Přestože se jedná o velmi dichotomní rozdělení, Pauknerová připouští, že většina autorů zabývajících se problematikou krajiny či míst staví své pojetí tohoto fenoménu někam mezi ony dva protichůdné póly materialismu a konstruktivismu.

Spolu s Petrem Gibasem se Pauknerová zároveň podílela na vytvoření programu, jenž přibližuje způsob, jakým krajinu pojmá a jak s ní může pracovat právě antropologie. Svým komplexním zachycením fenoménu krajiny/místa poskytují vhodný teoretický základ pro výzkum v této oblasti. Jejich definice krajiny/místa je postavena na čtyřech charakteristikách: (1.) pojmání místa je vždy subjektivní: „Každý ví, že místa mohou na různé lidi působit různě; někdo si danou ulici či náměstí zamiluje, jiný ji nesnáší“ (Pauknerová 2012: 53); (2.) krajina je definována jejím ustavením v pluralitě míst a časů, což znamená, že určité místo vždy odkazuje v nějaký určitý čas na další místa a další časy; (3.) krajina disponuje dynamikou – tím jsou myšlena její vnitřní pnutí, která člověk do jisté míry vnímá a pocítuje; (4.) krajina je výsledkem politického vyjednávání: „jakou cenu má místo, komu je dovoleno ho navštěvovat, kdo smí rozhodovat o jeho vzhledu a využití...“ (ibid.: 53). Tyto čtyři kategorie, do kterých Pauknerová s Gibasem řadí antropologické pojmání krajiny, se mohou navzájem prolínat a nejsou od sebe nikdy zcela oddělitelné.

A právě proto, že uvedená vymezení a kategorizace se dají aplikovat pouze na základě konkrétního místa, o jehož analýzu se snažíme, a jsou tak značně relativní, je nutné se pro začátek opřít o základní „všeobjmající“ definici, abychom tak dostáli svého cíle a odpověděli si na otázku, co je to místo. Z toho důvodu se přikláním k definici ze slovníku kulturních studií nakladatelství Sage, podle níž místo je „areál nebo poloha v určitém prostoru, jehož smysl představují a vytvářejí sociální vazby a jenž se vyznačuje identifikacemi nebo emocemi s ním spojenými“ (Barker 2006: place). Takovouto definici je možné považovat za velmi příhodnou, protože poskytuje dostatečnou svobodu v pojmání této problematiky a tím tak ponechává prostor pro vlastní definování konkrétního místa na základě dat sesbíraných v terénu. Zároveň však poukazuje kromě materiální stránky místa na důležitost jeho funkce a symboliky. Právě ty se totiž

například podle českého antropologa Martina Soukupa staly postupem času základním postojem antropologie ke zkoumání lokalit – zaměřené především na otázku konstruování prostoru a jeho sociálního života (Soukup 2014: 22). Kromě toho je však potřeba připustit, že onen prostor, v němž se místo podle definice nachází, může být pouhým předmětem naší myslí nebo kolektivní představivosti jisté společenské skupiny.

Prostorový obrat – geografické termíny a jejich místo ve společenských vědách

Pro ilustraci skutečnosti, že teoretizování místa není ve společenských a humanitních vědách záležitostí jen posledních několika desítek let, si můžeme dovolit krátkou exkurzi do ideových proudů starověkého Řecka. S teoriemi místa zde pracovali především filosofové, přičemž nejpropracovanější koncepty v rámci antické filosofie nepocházejí od nikoho jiného než od Platóna a Aristotela.

Platón se zabýval pojmem *chóra* (χώρα), který označoval část teritoria polis – dnes přirovnatelnou k venkovu. V přeneseném slova smyslu se však jednalo o místo, uvnitř kterého se něco nachází. Velmi široce by se *chóra* dala přeložit právě jako prostorovost. Naproti tomu Aristoteles je spojován s pojmem *topos* (τόπος). Tento termín sice také znamená místo, ale jeho význam se od Platónovy *chóry* poněkud liší – zatímco *chóra* je neodlučitelná, *topos* je na svém obsahu nezávislý. Pro lepší pochopení využívá Aristoteles přirovnání ke vztahu mezi vázou a tekutinou v (nebo mimo) ni. Právě na základě jeho pojetí termínu *topos* vznikla koncepce, od které Evropané odvozují chápání místa, tak jak jej známe v moderním slova smyslu (Berque 2010: 18–19).

Mnozí další myslitelé se v průběhu dějin zabývali fenoménem prostoru a místa, avšak pro jeho současné vnímání byla obzvláště důležitá poslední tři desetiletí, kdy se napříč společenskými a humanitními vědami upustilo od strukturálních vysvětlení a velkých narácí a ke studiu míst se začalo přistupovat empiricky a reflexivně. Tuto paradigmatickou změnu zaznamenala antropologie kromě vnímání prostoru také ve studiu kultury, jazyka nebo identity. Došlo zde k jakémusi posunu od univerzálních teorií a začaly vznikat práce, jež kladly důraz na kulturní a geografické rozdílnosti. V pojetí vědních disciplín zapůsobila tato změna také na vztah mezi sociálními vědami a tradičně hermeneutickými disciplínami v rámci humanitních věd. Právě z toho důvodu se geografie, která trpěla znovu se vracějící krizí identity v době scientismu, ukázala být v rámci sblížování různých disciplín klíčovým prostředníkem (Cosgrove 2004: 57).

Prostorový obrat (*spatial turn*), patřící mezi jedny z nejdůležitějších posunů ve společensko- a humanitněvědním bádání, tak nesmíme při studiu místa a prostoru opomíjet. Poukazuje na rostoucí zájem historiků a jiných humanitních a sociálních vědců o prostorovou dimenzi v rámci studia člověka a společnosti. Ten je možné zaznamenat především od počátku devadesátých let 20. století (Torre 2008: 1127). První snahy o studium míst v urbánním prostředí (míst ve městě/krajiny města) bychom však mohli pozorovat již u tzv. situacionistů.¹ Tato skupina umělců a teoretiků působící v letech 1957 až 1972 využívala jako svůj klíčový koncept vytváření situací – zajímala se tak o chování v určitém konstruovaném čase a prostředí. Situacionistická internacionála měla kromě toho také vliv na vznik psychogeografie jako jedné z možností urbánního výzkumu prostoru nebo místa (Pauknerová 2012: 56).

Největší rozmach ve studiu míst nastává především v sedmdesátých letech 20. století. Jeho dnešnímu pojetí postavila základní kameny především francouzská díla. Francie se stala kolébkou teorií místa a prostoru díky dlouhé tradici propojenosti a vzájemné spolupráce geografie se společenskými a humanitními vědami. Jako průkopnická z tohoto pohledu můžeme vnímat díla antropologů Pierra Sansota a Jeana Duvignauda, psychologů Abrahama Molesse a Élisabeth Rohmerové, geografa Armanda Frémonta a spisovatele George Pereca. Místo se zde však objevovalo většinou jen jako podkategorie pojmu prostor, který byl prvořadý. Prostor se studoval v sedmdesátých letech také v prostředí Československa, kde se ustálil výraz *žitý prostor* používaný například Jindřichem Kubičkou (Kubička 1977). Ten se opíral o definici francouzského marxistického filosofa a sociologa Henriho Lefebvra, jenž žitý prostor nerozlučně spojuje s každodenností a staví jej do triády spolu s prostorem vnímaným a myšleným (Lefebvre 1991: 38–30). Zatímco zmíněný prostorový obrat však, jak název napovídá, směřuje především k fenoménu prostoru, problematice míst se ve společenských vědách dostává skutečného zájmu teprve později.

Velké množství publikací o konceptu paměti mělo na konci sedmdesátých a v průběhu osmdesátých let za následek, že fenomén místa nabyl na důležitosti a stal se předmětem studia sám o sobě. Řady vědců, kteří se místem zabývají, rozšiřuje nyní například architekt Christian Norberg-Schulz, filosof Michel de Certeau nebo historik Pierre Nora. Ti se začínají zajímat o smysl míst, o jejich

¹ Názvem Situacionistická internacionála se označuje umělecko-politický spolek, který byl založen v roce 1957 v Itálii a působil do roku 1972. Základní ideou členů tohoto spolku byla kritika konzumerismu a kapitalismu. Aktivně situacionisté vystupovali také roku 1968 v rámci pařížských studentských nepokojů.

atmosféru (ducha) nebo o paměť, kterou v sobě místa uchovávají. V devadesátých letech se opět dostávají v rámci studia tohoto fenoménu do popředí geografové. Poté, co od studia míst upustili ve prospěch jiných témat, se vracejí k jejich analýze a místo se tak znovu stává důležitým aspektem pro pozorování konstrukcí identity a kultury (Brochot – Soudière 2010: 6).²

Od devadesátých let pak popularita míst obzvláště narůstá. Jedním z vysvětlení, které se nabízí, je konec studené války, který měl za následek velký rozvoj modernizace a globalizace světa a tím i relativizování prostoru a vytvoření nových rozměrů vnímání lokálních míst (Eriksen 2012: 10). Odborníci zabývající se jak rurálním, tak i urbánním prostředím se zmocňují představy místa, aby mohli vyjádřit a interpretovat vývoj své vlastní společnosti. Zájem o tento fenomén se objevuje nejen v geografii, ale také v sociologii, antropologii, historii, architektuře, a dokonce i v sociální psychologii, filosofii nebo v literatuře a umění (Brochot – Soudière 2010: 5). Devadesátá léta však představují také explozi různých forem a způsobů využití fenoménu místa. Vytváří se klasifikace a typologie: od *ne-míst* („non-lieux“) antropologa Marca Augého, přes *okrajová místa* („hors-lieux“) filosofa a urbanisty Thierryho Paqueta nebo *hraniční místa* („entre-lieux“) etnologa a historika Lauriera Turgeona až po *význačná místa* („hauts lieux“) sociologa Andrého Micouda. Fenomén místa tak následuje aktuální témata a pojí se s problematikou bydlení, migrace, modernity, postmodernity a stává se čím dál tím důležitějším prvkem společenskovedního výzkumu (ibid.: 7).

V rámci urbánní antropologie se objevuje specializace na antropologii krajiny, která s pojmy místa a prostoru také pracuje. Asi nejvýznamnější antropologické práce, které okolo těchto fenoménů vznikají, jsou ty, které chápou krajinu jako kulturní proces – mezi nimi kniha *Antropologie krajiny: Perspektiva místa a prostoru* (1995) od Erica Hirsche a Michaela O’Hanlona nebo novější dílo *Antropologie prostoru a místa: Lokalizování kultury* (2003), sestavené Sethou M. Lowem a Denisem Lawrencem-Zúnigou (Pauknerová 2012: 55).

Do našeho společenskovedního prostředí se pak místo dostává především díky znovunavázaným kontaktům po pádu železné opony. V publikacích českých a slovenských autorů je patrný silný vliv konceptu *místa paměti* od francouzského historika Pierra Nory, který našel své uplatnění nejen v rámci francouzské

² Těmito přesahy původně čistě materiálního pojmu se zabývají kulturní geografové jako Bernard Debarbieux, Antoine Bailly, Michel Laussault nebo Maria Gravari-Barbasová (Brochot – Soudière 2010: 6).

společnosti, ale také ve středoevropském prostoru. Kromě konceptu místa paměti se u nás ustálil a dokonce zlidověl také pojem *genius loci*. Tento latinský termín vycházející z antiky aplikuje na teorie architektury v roce 1981 norský architekt a historik Christian Norberg-Schultz (2010: 4). *Genius loci* je možné chápat jako „souhrn hmatatelných i nehmatatelných projevů historie i současnosti lokality, jedinečný a neopakovatelný, vytvářející svou kontinuální interakcí s duchovním světem návštěvníka nebo místního obyvatele jeho vícerozměrný dynamický vjem z dané lokality“ (Antonín 2005: 11). Z českých autorů s tímto pojmem pracuje například socioložka a kulturní ekoložka Jitka Ortová (např. *Kapitoly z kulturní ekologie*, 1999), etnoložka Blanka Soukupová (*Evropské město: identita, symbol, mýtus*, 2010) nebo v současné době pro širokou čtenářskou veřejnost známý geolog Václav Cílek (např. *Makom, kniha míst*, 2004).³

Také u nás tedy v posledních letech vznikají různé podobory zabývající se problematikou místa a prostoru, spojující často vědy přírodní a společenské. Sem patří například již zmiňovaná psychogeografie, antropologie krajiny nebo také kulturní ekologie, která se zabývá otázkami zpětných vazeb mezi člověkem a přírodou, civilizací a kulturou, a tím, jak se v rámci historického vývoje postupně utvářejí a proměňují (Ortová 1999: 7). Protože těchto podoborů, konceptů a teorií existuje velké množství, není možné zde všechny představit do hloubky. V následujících kapitolách budou podrobněji rozebrány dvě z nich, které mají v antropologii a příbuzných oborech největší uplatnění – koncepty míst paměti a antropologických míst od francouzských klasiků historického a antropologického bádání.

Pamatuje antropologie i na místa paměti?

Jak bylo již výše vzpomenuto, jeden z široce používaných konceptů zabývajících se propojením míst s kolektivní pamětí se poprvé objevuje u francouzského historika Pierra Nory. Jeho odborný zájem byl inspirován například filosofy Henrim Bergsonem a Mauricem Halbwachsem, ale také romanopisцем Marcellem Proustem a psychologem Sigmundem Freudem (Šubrt – Pfeiferová 2010: 20). Svě hlavní myšlenky Nora promítá do kolektivního projektu zabývajícího se francouzskou národní pamětí. Práci, na které se podíleli přední francouzští

³ Termín *makom*, jež tento autor používá, je hebrejským překladem místa, který vychází, spíše než z materiálního významu, z emocí spojených s konkrétní místem: „toto místo, toto srdce je různě dlouhými a různě pružnými nitkami přivázáno ke stálícím našim životů – ke skutečné krajině domova, k jazyku, k lidem, se kterými žijeme“ (Cílek 2007: 7).

historici, tvoří několik obsáhlých svazků o republice, o národě a o Francii, publikovaných pod názvem *Místa paměti* (1984, 1986, 1992).

Projekt *místa paměti* se zrodil ve chvíli, kdy „v západoevropských zemích došlo k nahrazování spontánní, osobní, rodinné a národní paměti, definované jako neplánovaný přenos vzpomínek z generace na generaci, učebnicovou konstrukcí národních dějin“ (Hlavačka 2011: 11). Jak český historik Milan Hlavačka vysvětluje, k této proměně došlo v souvislosti s procesem globalizace, demokratizace a s nárůstem vlivu médií a jednotné školy. Vzhledem k těmto společenským změnám pak dle Nory vyvstala potřeba sestavit inventář míst, která se stala nositeli paměti (Šubrt – Pfeiferová 2010: 20–21) – míst, do nichž se kolektivní paměť převtělila poté, co spolu s vymizením pamětníků zaniklo její přirozené prostředí (Hlavačka 2011: 12).

Tato místa však nejsou jen místa ryze materiální, ale tvoří je celý komplex jevů. Jsou to „vedle fyzických ‚míst‘ v podobě budov, památníků a pomníků také jednotlivé i opakované akty, festivity, kanonizace významných dat, symboly, rituály, vlajky, písně a hymny, předměty kulturního konzumu, soubory materiálních pozůstatků (muzea, skanzeny, archeologická naleziště), literární kodifikace paměti (slovníky, encyklopedie, učebnice, populární tisk, lidové čtení) a konečně i mentální místa paměti“ (Raková 2011: 22–23). Tato všechna materiální i myšlená místa paměti Nora rozděluje do několika kategorií založených na binárních opozicích: prostá a dvojnásobná místa paměti, přirozená a umělá a nakonec místa bezprostředně přístupná běžné smyslové zkušenosti a místa vytvořená abstraktními pojmy (Nora 2012: 14).

Můžeme tedy říct, že jako místo paměti Nora a jeho kolegové označují jakýkoli vypovídající celek, ať již materiální nebo nemateriální povahy, ze kterého vůle lidí nebo práce času vytvořila symbolický element pojící se s dědictvím paměti některé skupiny (François 2009: 11). Místa paměti se však nemusejí týkat pouze národa, ale mohou mít charakter mezinárodní (když jsou sdílená s jinými národy) nebo místní (když sjednocují například jeden kraj nebo menší skupinu). Jejich hlavní vlastností je souvislost s *kolektivní pamětí* (Halbwachs 2009), díky čemuž mohou pro určitou komunitu lidí přispívat k pocitu sounáležitosti. A právě vzhledem k jejich identitu formující síle je tento koncept využitelný nejen z hlediska historie, ale také v rámci antropologie, kde je často opomíjen (Namont 2009: 71).

Přesto, že četná kritika tomuto konceptu odepírala všeobecnou uplatnitelnost, především vzhledem ke specifčnosti francouzské společnosti a historie, ke kterým se váže (François 2009: 12), problematiku míst paměti si rychle

osvojilo mnoho dalších historiků (ale i badatelů z oblasti jiných společensko-vědních a humanitních disciplín) z různých zemí.⁴ Velkou oblibu si tento koncept získal především v Německu, kde jej představil berlínský profesor historie Étienne François spolu se svým kolegou Hagenem Schulzem. Ti začali v roce 1995 s projektem výzkumu německých míst paměti, který byl publikován v třídílném svazku *Německá místa paměti* (2001) (François 2009: 11–12).

Co se týká práce s místy paměti ve střední Evropě, především v České republice a na Slovensku, prošel zde tento koncept přibližně stejným vývojem a setkal se s podobnými kritikami jako v některých jiných zemích, které se tímto francouzským schématem inspirovaly. Stejně jako v Německu byla hlavní námitkou proti jeho uplatňování ve středoevropském prostoru chybějící historická kontinuita, údajně nezbytná k jeho využití. Přesto se koncept míst paměti začal v pracích českých a slovenských historiků v průběhu devadesátých let postupně objevovat a spolu s reflexí historických mýtů byl využíván v bádání snažícím se o pochopení místních identit (Michel – Marès 2009: 8).⁵

Velkému rozmachu se Norův koncept v českém prostředí těší především v několika posledních letech. Explicitně se jím zabývá například Eduard Maur ve svém článku *Památná místa: Místa paměti ve vlastním (tj. topografickém) smyslu slova* (2015), Pavel Mücke v knize *Místa paměti druhé světové války* (2014) nebo badatelé ve sborníku *Paměť míst, událostí a osobností* (Hlavačka 2011). Posledně zmíněný přichází s velmi účelným dělením míst podle typu paměti a odlišuje od sebe místa paměti zakládající se na (1.) institucionalizované paměti (institute, události, imaginace); (2.) kultovní paměti (kulty, konfese, náboženská identita); (3.) petrifikované paměti (pomníky, památníky, mauzolea a veřejné budovy); (4.) nacionalizované paměti (např. husitství) a (5.) historické paměti (osobnosti, krajiny, stereotypy, příběhy a symboly) (Hlavačka – Marès – Pokorná 2011).

Právě proto, že se koncept míst paměti do dnešní doby objevuje především v publikacích historických, je třeba poukázat na možnost jeho uplatnitelnosti i v rámci antropologického výzkumu. François Étienne tvrdí, že historici jsou při studiu a „dekonstrukci“ míst paměti a kultury paměti sice lepší než

⁴ Mezi ně patří například Mario Isnenghi v Itálii, Henk Wesseling v Holandsku, Sonja Kmecová, Benoît Majerus, Michel Margue a Pit Péporté v Lucembursku, Moritz Csaky, Emil Brix, Ernst Bruckmüller a Hannes Stekl v Rakousku, Ole Feldbaek v Dánsku nebo Georges Nivat v Rusku (François 2009: 11–12).

⁵ Jeho pojmání výrazně ovlivnili například čeští historici Eduard Maur, Josef Petrů, Jiří Rak nebo Zdeněk Hojda, slovenská etnoložka Elena Mannová, slovenští historici Lubomír Lipták a Ivan Kameneč; Michel – Marès 2009: 8–9.

jiní společenskovědní nebo humanitní vědci a svými metodami dokážou lépe popsat jejich vznik a vývoj, osvojování a kontextualizaci. Přesto jsou na analýzu a porozumění utváření paměti, kterou člověk na jedné straně pozoruje a na druhé straně se stává jejím aktérem, lépe vybavené jiné obory, jako například sociologie, politologie nebo sociální a kulturní antropologie (François 2009: 17). Zároveň je koncept míst paměti velmi dobře uchopitelný metodou terénního výzkumu a výzkumnými technikami, které má antropologie k dispozici.⁶ V neposlední řadě pak přesahuje diachronní výčet míst tím, že propojuje otázky etnicity, identity, ale také žité skutečnosti, každodennosti nebo výročních zvyků, jež jsou antropologickými tématy *par excellence*.

Antropologická *místa*, nebo *ne-místa*?

V antropologii je však problematika míst předním tématem již více než dvě desítky let, v první řadě díky velmi populární práci francouzského sociálního antropologa Marca Augého, autora knihy *Ne-místa: Úvod do antropologie super-modernosti* (1992).⁷ Dichotomie míst/ne-míst, která je hlavním tématem jeho práce, stejně tak jako konstruování prostoru a sociálního života míst, jsou velmi dobře uplatnitelná schémata pro kvalitativní výzkumy také z dalších oborů.

Jeho teorie se zakládá na jevech typických pro současný urbánní prostor, jakými jsou cestovní trasy, křižovatky, centra nebo historické památky (Augé 2010: 98). Augé pracuje s proměnou městského prostoru, ke které došlo především v důsledku globalizace spojené s dobou, kterou označuje jako *super-modernita*. Za ne-místa pak považuje například prostory letišť, hypermarketů, nemocnic, hotelů, továren nebo chudinských předměstí (Szaló 2006: 151). „Jsou to odosobněná prostředí, jejichž vlastnictví je anonymní. Nikdy nejsou majetkem svých uživatelů. Jsou určena k rychlé spotřebě, užití způsobem, k němuž byla určena, a následnému opuštění“ (Bínová 2012: 13). Ne-místo je tak jakousi metaforou pro místa, která v sobě nenesou historické významy a nerozvíjí uchovávání kulturní identity (Szaló 2006: 151).

Teorie míst a ne-míst představuje ve světové i evropské antropologii koncept skloňovaný v různých jazycích, využívaný pro různorodé výzkumné otázky,

⁶ Antropologie dokáže k tématu míst paměti úspěšně přistupovat technikou zúčastněného i nezúčastněného pozorování, ale také rozhovorů s lidmi, kteří se k daným místům vztahují.

⁷ S touto prací zabývající se teorií míst pak souvisejí také Augého další publikace *Etnolog v metru* (1986) a o více než dvacet let později vydaná kniha *Znovu v metru* (2008) nebo publikace pojednávající o Paříži *Otevřená Paříž* (1995) a *Paříž ve třicátých letech* (1996).

objevující se nejčastěji pod originálním názvem *non-lieux* nebo využívaný v anglickém překladu jako *non-places* či v překladu do národních jazyků *ne-místa* v češtině nebo *Nicht-Orte* v němčině.⁸ Na rozdíl od zahraničních autorů se v české antropologii tento koncept využívá poměrně zřídka. Mezi vzácné odkazy na Augého teorii patří například práce sociologa Csaby Szaló *Domov a jiná místa/ne-místa formování kulturních identit* (2006), který ji využívá v souvislosti s problematikou migrace a vnímání domova. Kromě toho se Augém inspirují také čeští autoři z jiných oborů, jako třeba architekt a kunsthistorik Petr Kratochvíl se svou prací *Veřejný prostor jako architektonický a sociální problém* (2011). Přestože se ne-místům nevěnuje zatím žádná česká monografie ani velké množství odborných studií, stojí rozhodně za povšimnutí oblíbenost tohoto konceptu v bakalářských a diplomových pracích.⁹ S ne-místy se pak také můžeme setkat z perspektivy jiných oborů, než je antropologie – nejčastěji z pohledu architektury.¹⁰

Marc Augé však neoperuje jen s dichotomními pojmy místo a ne-místo, ale zároveň definuje význam *antropologického místa*. Pro antropologické místo v pravém slova smyslu je podle něj charakteristická symbolická konstrukce prostoru, která obsahuje minimálně tři hlavní rysy: spojení s identitou, se společenskými vztahy a s historií (Augé 1992: 67–68). Identita a vztahy, které jsou v centru jakékoli prostorové dispozice, jsou klasickým předmětem antropologického bádání. V antropologických pracích hraje mimo jiné velkou roli také studium historie, což se potvrzuje i v problematice míst – všechny vztahy (společenské, ekonomické, politické...), které jsou vepsány do nějakého konkrétního prostoru, jsou zároveň určovány konkrétním časovým vymezením (Augé 1992: 76).

Status antropologického místa není dle Augého zcela jednoznačný. Není totiž ničím jiným než myšlenkou, částečně materializovanou, kterou vytvářejí

⁸ Pro ilustraci toho, v jakých kontextech se využívá, můžeme zmínit například článek Clause Leggewieho *Afrika: Od ne-místa světa ke kontinentu budoucnosti* (2004) nebo Katriiny Soiniové, Hannese Palanga a Kadri Semmové *Od míst k ne-místům?: Krajina a cit pro místo v případě finského a estonského venkova* (2006).

⁹ Za poslední roky tak vznikaly na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy, na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, na Fakultě sociálních věd Masarykovy Univerzity nebo na Filozofické fakultě Západočeské univerzity v oboru etnologie/sociální a kulturní antropologie závěrečné práce jako *Vybraná restaurační zařízení v obchodním centru Nový Smíchov – místa či nemísta?* (Čechová 2010), *Nádražní ulice: mezi Místem a Ne-místem* (Bínová 2012), *Proměna Karlína v kontextu teorie Marca Augého o ne-místech* (Šmídová 2014), *Veřejný městský prostor na pomezí místa a ne-místa* (Huspeková 2014) nebo *Ne-místa Českých Budějovic* (Ondráková 2014).

¹⁰ Z pohledu tvůrčí fotografie se ne-místům věnuje také bakalářská práce *Prostory v moderní architektuře: Ne-místa* (Pacholák 2014).

lidé na základě jejich vztahu k teritoriu, ke svým blízkým a k ostatním lidem. Antropologická místa můžeme klasifikovat na základě tří prostorových forem, které v jistém slova smyslu představují základní formy sociálního prostoru. Za prvé to jsou trasy, hlavní tepny a cesty, které nás vedou z jednoho místa na druhé a které byly vytyčeny člověkem. Druhým typem jsou křižovatky a náměstí, kde se lidé mohou míjet, potkávat nebo shromažďovat. Třetí jsou centra – místa více či méně monumentální, vytvořená jistými lidmi. Takováto centra definují prostor a hranice, za nimiž se jiní lidé vymezují vůči jiným centřům a prostorům (Augé 1992: 73–74).

Antropologická místa jsou tedy místa žitá a Augé je staví do protikladu k ne-místům, jež nejsou součástí ani antropologických míst, ani nezahrnují místa historická (např. místa paměti) (Augé 1992: 100). Za antropologická považuje ta místa, která jsou pro své aktéry historická, ale unikají pozornosti historie ve smyslu vědy. Jedná se tak o místa, jejichž historie se tvoří především díky našim vzpomínkám nebo na základě přirozeného tradování – předáváním historické paměti z jedné generace na druhou. Norova místa paměti, která podle něj veškerou přirozenou paměť ztratila, klade z tohoto důvodu do opozice k místům antropologickým (ibid.: 71). Je však možné s ním o naprosté protikladnosti těchto dvou konceptů polemizovat. Pravdou je, že jen málokterá antropologická místa slouží jako místa paměti. Také jen v poměrně výjimečných případech je antropologické místo natolik důležité, aby se stalo místem paměti. Pokud se však zamyslíme, dojdeme ke zjištění, že vlastně všechna místa paměti původně byla místy antropologickými, kde žili, působili, stýkali se nebo třeba bojovali lidé – lidé, kteří si zde utvářeli vlastní historii a vzpomínky, vlastní individuální paměť a identitu. Tato místa paměti – mrtvá a petrifikovaná, aby dokázala i po další generace uchovávat vzpomínky, jež se z přirozeného tradování vytratily – k sobě však i nadále přitahují nejrůznější lidi. A ti na daném místě prožívají nové příběhy, scházejí se a připisují místu vlastní významy. Při tom všem spojují místo paměti se svou osobní historií nebo se vzpomínkami celé skupiny, se kterou se identifikují. A díky tomu se z pamětních míst zapomenutých událostí stávají potenciální místa pro zrození nové kolektivní paměti.

Závěr

Místo jako předmět bádání je v antropologii téměř od začátku její existence v centru zájmu, neboť má velký význam v rámci metody terénního výzkumu a techniky zúčastněného pozorování. Spolu s tzv. prostorovým obratem se

pojem místo začal v humanitních a společenských vědách skloňovat v jiném kontextu a původně čistě materiální a fyzický termín získal nové konotace a nové uplatnění. Problematikou míst se tak od té doby zabývají nejrůznější disciplíny z odlišných, ale mnohdy i prolínajících se úhlů pohledů. S rostoucím důrazem na interdisciplinární přístupy ve vědě se právě i tato tematika stala průsečíkem oborů – v jiných případech často neslučitelných – a místa se tak postavila na pomezí přírodních a společenských věd.

Při studiu místa totiž můžeme sledovat jeho materiální, funkční nebo symbolický význam, ale zároveň analyzovat mnohem širší a abstraktnější otázky v rámci různých podoborů třeba právě sociální a kulturní antropologie. Místo je totiž důležitým zdrojem významů a může tudíž antropologii sloužit jako základna pro interpretaci kulturních praktik (Barnard – Spencer 2012: 540).

Věra Okénková vystudovala etnologii na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kde v současné době působí jako doktorandka. Zabývá se problematikou domova, identit, etnicity a integrace a jejím promítáním do oděvní kultury, volného času nebo percepce prostoru. Kontakt: okenkova.vera@gmail.com

Použitá literatura

- Okénková, Věra. 2014. *Budova 18, rue Bonaparte: Místo paměti a jeho význam pro Čechy žijící v Paříži*. Rkp. diplomové práce obhájené na FF UK Praha.
- Antonín, Luboš. 2005. „Genius loci.“ Pp. 8–15 in František Dryje: *Analogon: surrealismus – psychoanalýza – antropologie – příčné vědy*. Praha: Sdružení Analogonu.
- Augé, Marc. 1992. *Non-lieux: introduction à une anthropologie de la surmodernité*. Paris: Seuil.
- Augé, Marc. 2010. „Ne-místa. Úvod do antropologie super-modernosti.“ Pp. 98–104 in *Cahiers du CEFRES* 2010, 10. Město. Praha: CEFRES.
- Barker, Chris. 2006. *The Sage Dictionary of Cultural Studies*. London: Sage.
- Barnard, Alan – Spencer, Jonathan. 2012. *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Oxon: Routledge.
- Berque, Augustin. 2010. „Logique des lieux de l'écoumène.“ *Communications: Autour du lieu* 87, 2010: 17–26.
- Bínová, Tereza. 2012. *Nádražní ulice: mezi Místem a Ne-místem*. Rkp. bakalářské práce obhájené na Masarykově univerzitě v Brně.
- Brochot, Aline – de la Souidière, Martin. 2010. „Pourquoi le lieu?“ *Communications: Autour du lieu* 87, 2010: 5–16.
- Cílek, Václav. 2007. *Makom. Kniha míst*. Praha: Dokořán.

- Cosgrove, Denis. 2004. „Landscape and Landschaft.“ Pp. 57–71 in *German Historical Institute Bulletin* 35, 2004. Washington: German Historical Institute.
- Čechová, Gabriela. 2010. *Vybraná restaurační zařízení v obchodním centru Nový Smíchov – místa či nemísta?* Rkp. bakalářské práce obhájené na Univerzitě Karlově v Praze.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2012. *Etnicita a nacionalismus: antropologické perspektivy*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Fraçois, Étienne. 2009. „Lieux de mémoire, Erinnerungsorte.“ Pp. 11–18 in Bernard Michel – Antoine Marès: *Lieux de mémoire en Europe centrale*. Paris: Institut d'études slaves.
- Halbwachs, Maurice. 2009. *Kolektivní paměť*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Hirsch, Eric – O'Hanlon, Michael. 1995. *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space*. New York: Oxford UP.
- Hlavačka, Milan. 2011. „Místa paměti a jejich ‚místo‘ v historickém a společenském ‚provozu‘.“ Pp. 10–21 in Milan Hlavačka – Antoine Marès – Magdaléna Pokorná: *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*. Praha: Historický ústav AV ČR.
- Hlavačka, Milan – Marès, Antoine – Pokorná, Magdaléna. 2011. *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*. Praha: Historický ústav AV ČR.
- Huspeková, Markéta. 2014. *Veřejný městský prostor na pomezí místa a ne-místa*. Rkp. diplomové práce obhájené na Západočeské univerzitě v Plzni.
- Kratochvíl, Petr. 2011. „Veřejný prostor jako architektonický a sociální problém.“ *Architektúra & Urbanizmus* 2011, 3–4: 105–125.
- Kubička, Jindřich. 1977. *Filosofický obraz světa a prostor člověka*. Praha: Akademie výtvarných umění.
- Lefebvre, Henri. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Leggewie, Clauss. 2004. „Afrika: vom Nicht-Ort der Welt zum Kontinent der Zukunft.“ Pp. 47–64 in *Renaissance der Utopie. Zukunftsfiguren des 21. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lévi-Strauss, Claude. 2011. *Smutné tropy*. Praha: Rybka.
- Low, Setha M. – Lawrence-Zúñiga, Denise. 2003. *The Anthropology of Space and Place. Locating culture*. Malden: Blackwell.
- Maur, Eduard. 2015. „Památná místa. Místa paměti ve vlastním (tj. topografickém) smyslu slova.“ Pp. 141–154 Nicolas Maslowski – Jiří Šubrt a kol.: *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám*. Praha: Karolinum.
- Michel, Bernard – Marès, Antoine. 2009. *Lieux de mémoire en Europe centrale*. Paris: Institut d'études slaves.
- Mücke, Pavel. 2014. *Místa paměti druhé světové války*. Praha: Karolinum.
- Namont, Jean-Philippe. 2009. „Les lieux de mémoire tchécoslovaques en France.“ Pp. 71–86 in Bernard Michel – Antoine Marès: *Lieux de mémoire en Europe centrale*. Paris: Institut d'études slaves.
- Nora, Pierre et al. 1984. *Les lieux de mémoire I. La République*. Paris: Gallimard.
- Nora, Pierre et al. 1986. *Les lieux de mémoire II. La Nation*. Paris: Gallimard.
- Nora, Pierre et al. 1992. *Les lieux de mémoire III. Les France*. Paris: Gallimard.
- Nora, Pierre. 2012. „Mezi paměti a historií.“ Pp. 8–18 in *Cahiers du CEFRES* 2012, 13. *Politika paměti*. Praha: CEFRES.

- Norberg-Schulz, Christian. 2010. *Genius loci. Krajina, místo, architektura*. Praha: Dokořán.
- Ondráková, Andrea. 2014. *Ne-místa Českých Budějovic*. Rkp. bakalářské práce obhájené na Západočeské univerzitě v Plzni.
- Ortová, Jitka. 1999. *Kapitoly z kulturní ekologie*. Praha: Karolinum.
- Pacholák, Krzysztof. 2014. *Prostory v moderní architektuře: Ne-místa*. Rkp. bakalářské práce obhájené na Slezské univerzitě v Opavě.
- Pauknerová, Karolína. 2012. „Urbánní krajina: senzuační přístupy.“ Pp. 53–59 in Blanka Soukupová: *Úvod do urbánní antropologie*. Praha: Fakulta humanitních studií UK.
- Raková, Svatava. 2011. „Místa paměti na přelomu tisíciletí. Výzvy a proměny jednoho konceptu.“ Pp. 22–32 in Milan Hlavačka – Antoine Marès – Magdaléna Pokorná: *Paměť míst, událostí a osobností. Historie jako identita a manipulace*. Praha: Historický ústav AV ČR.
- Savignac, Emmanuelle. 2001. *Strates et sédiments de l'imaginaire de la ville: Paris aujourd'hui*. Rkp. disertační práce obhájené na EHESS v Paříži.
- Soini, Katriina – Palang, Hannes – Semm, Kadri. 2006. „From Places to Non-places? Landscape and Sense of Places in the Finnish and Estonian Countrysides.“ Pp. 117–148 in *Landscapes of a New Cultural Economy of Space*. Dordrecht: Springer.
- Soukup, Martin. 2014. *Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii*. Praha: Karolinum.
- Szaló, Csaba. 2006. „Domov a jiná místa/ne-místa. Formování kulturních identit.“ *Sociální studia* 3, 2006, 1: 145–160.
- Šmídová, Markéta. 2014. *Proměna Karlína v kontextu teorie Marca Augého o ne-místech*. Rkp. diplomové práce obhájené na Univerzitě Karlově v Praze.
- Šubrt, Jiří – Pfeiferová, Štěpánka. 2010. „Kolektivní paměť jako předmět historicko-sociologického bádání.“ *Historická sociologie* 2010, 1: 9–29.
- Torre, Angelo. 2008. „Un ‚tournant spatial‘ en histoire? Paysages, regards, ressources.“ *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 63, 2008, 5: 1127–1144.
- Van Gennep, Arnold. 1997. *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.